Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

БАДИИЙ МАТННИ ПСИХОЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ: РУҲИЙ КЕЧИНМАДАН НУТҚИЙ ИФОДАГАЧА

Р.Б. Давлатова
https://doi.org/10.5281/zenodo.23274189

Аннотация. Мақолада бадиий персонаж кечинмаси билан унинг нутқий ифодаси ўртасидаги муносабат психолингвистик нуқтаи назардан ўрганилади. Ички нутқ, воқеани қайта баҳолаш, коммуникатив мақсад ва вербал танловнинг бадиий матндаги ифодаси фарқланади. Зулфия Қуролбой қизининг «Аёл» ҳикоясида қаҳрамоннинг ўз ҳолатини англаши, ўзини баҳолаши ва кечинмасини ифодалаши таҳлил қилинади. Персонаж нутқини реал психик жараённинг бевосита қайди сифатида қабул қилмасдан, тафаккурнинг бадиий модели сифатида ўрганиш зарурлиги асосланади.

Калит сўзлар: бадиий матн, психолингвистика, руҳий кечинма, ички нутқ, вербализация, баҳолаш, нутқий танлов, персонаж.

Бадиий матнда қаҳрамоннинг ички дунёси ҳақидаги маълумот унинг ҳис-туйғулари бевосита номланган ўринлар билангина чекланмайди. Персонаж қайси воқеани эслаши, нимани изоҳлаши, қайси фикрини ўзгартириши ва ўз ҳолатини қандай сўзлар билан баҳолаши ҳам руҳий тасвирнинг таркибий қисмидир. Бинобарин, қаҳрамон руҳиятини ўрганишда кечинманинг мазмуни билан уни ифодалаш усули ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилиниши лозим.

Адабиётшуносликда руҳий тасвир образнинг бадиий яхлитлиги, характер ва воқеалар ривожи билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Психолингвистик ёндашув эса мазкур тасвирда фикрнинг шаклланиши, баҳонинг ўзгариши ва нутқий танлов қандай моделлаштирилганига эътибор қаратади. Бу ёндашувлар бир-бирини истисно этмайди. Аксинча, бадиий вазифани лисоний механизм билан боғлаш матннинг тушунтириш имкониятини кенгайтиради.

Мақоланинг мақсади руҳий кечинманинг бадиий нутқда ифодаланишини таҳлил қилиш мезонларини аниқлаш ва уларни Зулфия Қуролбой қизининг «Аёл» ҳикояси материалларида кўрсатишдан иборат. Асосий эътибор ўзини баҳолаш, фикрни қайта қуриш ва ҳиссий муносабатнинг вербал шаклига қаратилади. Таҳлилнинг вазифаси персонажга психологик ташхис қўйиш эмас, балки унинг руҳияти матнда қандай ифодаланганини очишдир.

Л.С. Виготскийнинг тафаккур ва нутқ муносабатига доир қарашлари фикр билан унинг сўз орқали ифодаси ўртасидаги муносабатни ёритиш учун муҳим назарий таянчдир [1]. Фикрни нутққа кўчириш тайёр мазмунга ташқи шакл беришдангина иборат эмас. Ифода жараёнида мазмуннинг муайян жиҳати ажратилади, бошқа жиҳатлари эса қисқартирилади ёки кейинги баён учун қолдирилади. Бадиий матнда ҳам персонажнинг ҳис этган ҳолати билан ўзи ҳақида айтган фикрини айнанлаштириш таҳлилни соддалаштириб юборади.

В. Левелтнинг нутқ ҳосил қилиш моделида хабарни шакллантириш, лисоний ифодалаш ва нутқни назорат қилиш жараёнлари ўзаро боғлиқ ҳолда қаралади [2]. Бу назария бадиий матндаги нутқий танловни талқин қилиш учун тушунтириш асоси бўлиши мумкин. Бироқ реал нутқни

тушунтирувчи моделни персонаж нутқига ўзгаришсиз татбиқ этиш мумкин эмас. Бадиий матнда нутқ муаллифнинг композицион мақсадига ҳам бўйсунади.

Бадиий насрда нутқ ва фикр тасвири масалаларини ёритган Г. Лич ва М. Шортнинг ёндашуви персонаж фикрининг матнда тақдим этилиш шаклини фарқлашга ёрдам беради [3]. Ўзбек адабий нутқига доир тадқиқотлар қаторида Й. Солижоновнинг «Нутқ ва услуб» асари ҳам ёзувчининг сўз танлаши, тасвирлаш маҳорати ва адабий нутқ муносабатини ўрганишга бағишлангани билан мазкур мавзуга дахлдордир [4]. Бадиий нутқнинг психологик вазифасини унинг услубий ташкил этилишидан ажратиб бўлмайди.

Тадқиқотда контекстуал ва лингвопоэтик таҳлил усулларидан фойдаланилди. Таҳлил бирлиги сифатида кечинма ёки муносабат ўзгариши ифодаланган матний парча олинди. Ҳар бир парчада воқеа шароити, персонажнинг дастлабки баҳоси, уни ўзгартирувчи мулоҳаза ва натижавий нутқий ифода ўзаро қиёсланди. Сўроқ, инкор, модал бирлик ёки тугалланмаган жумла алоҳида ҳолда эмас, фикрнинг ривожи доирасида талқин қилинди.

Кечинма билан нутқий ифода ўртасидаги муносабатни қатъий босқичлардан иборат ягона схемага сиғдириш қийин. Инсон сўзлаш давомида ҳам ўз муносабатини англаши, аввалги баҳосини тузатиши ёки бошқа ифодани танлаши мумкин. Бадиий матнда фикрнинг ана шу ҳаракати қаҳрамоннинг ўзини тушуниш жараёнини намоён қилади. Шу сабабли кечинма, англаш, баҳолаш ва ифодалашни бир-бирига таъсир этувчи жараёнлар сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Руҳий ҳолатнинг вербаллашувида номлаш муҳим ўрин тутади. Персонаж ўз ҳолатини қайси тушунча билан белгиласа, унинг воқеликка муносабати ҳам шу танлов орқали кўринади. Бироқ номланган ҳиссиёт қаҳрамон кечинмасининг барча жиҳатини қамраб олмаслиги мумкин. Масалан, хафалик таркибида ранжиш, ёлғизлик, ишончсизлик ва ўзини айблаш бирга мавжуд бўлиши эҳтимол. Таҳлилчи бу маъноларни матнда далили бор ҳолдагина ажратиши лозим.

Нутқий танловнинг яна бир хусусияти шундаки, қаҳрамон ўз кечинмасини билдириш билан бирга, уни тартибга солишга ҳам ҳаракат қилади. Ўзини оқлаш, бошқа шахснинг хатти-ҳаракатини тушунтириш ёки воқеанинг оғирлигини юмшатишга қаратилган мулоҳазалар шундай вазифани бажариши мумкин. Бунда нутқ ҳиссиётнинг ифодаси бўлишдан ташқари, шахснинг ўз муносабатига таъсир этиш воситасига айланади.

Зулфия Қуролбой қизининг «Аёл» ҳикоясида Назокат ўзини ҳар қачонгидан яхши ҳис этаётганини айтиб, ташқи кўринишини яшаш имкониятининг далили сифатида баҳолайди [5]. Бу нутқни воқелик ҳақидаги холис хабар сифатида қабул қилиш етарли эмас. Қаҳрамон ҳаётга интилишини ўз ҳолатига берган баҳоси орқали ифодалайди. Ишонч билдирувчи ҳукм кечинманинг нутқий шакли бўлиб, воқеликни ўзи учун мақбул тарзда англашга хизмат қилади.

Ҳикоянинг кейинги қисмида Назокат вақти оз қолганини билишини очиқ айтади, аммо ўзини оғир ҳолатда кўришни истамаслигини таъкидлайди [5]. Аввалги ишонч билан кейинги иқрор ўртасидаги фарқни оддий мантиқий зиддиятга тенглаштириб бўлмайди. Қаҳрамоннинг нимани англаётгани, нимани исташи ва қайси муносабатни нутққа чиқариши фарқланмоқда. Бу талқин руҳий ҳолатни биргина ҳукм билан белгилашнинг чекланганлигини кўрсатади.

Назокатнинг тунги манзарани кузатиши ва унсиз йиғлаши унинг кечинмаси ҳар доим тўлиқ вербаллашмаслигини намоён қилади [5]. Руҳий тасвирнинг бу қисмида ҳаракат ва идрок баёни нутқий ифодани тўлдиради. Шунинг учун персонажнинг айтган фикрини унинг бутун руҳий

ҳолатига тенглаштирмаслик лозим. Нутқдаги баҳо билан нолисоний тасвирни қиёслаш қаҳрамоннинг ўзини англашини аниқроқ ёритади.

Ички баҳолашнинг лисоний ифодасида модал бирликлар, сабабни асословчи тузилмалар ва инкор шакллари муҳим ўрин тутади. Эҳтимолни билдирувчи бирлик қаҳрамоннинг ишончсизлигини, сабабни изоҳловчи жумла эса муайян баҳони ўзи учун асослашга уринишини кўрсатиши мумкин. Бироқ бу вазифалар луғавий маънодан автоматик равишда келиб чиқмайди. Улар матнда қайси муносабатни ўзгартираётгани асосида аниқланади.

Сўроқ гапнинг ички нутқдаги вазифаси ҳам бир хил эмас. Айрим саволлар жавоб излашга қаратилса, бошқалари қабул қилинган ҳукмдан шубҳаланиш, ҳайрат ёки эътирозни ифодалайди. Шу боис барча ички саволларни риторик сўроқ деб аташ тўғри эмас. Саволдан кейинги баёнда жавоб изланадими, аввалги фикр рад этиладими ёки ҳиссиёт кучайтириладими — таҳлил ана шу муносабатни очиши керак.

Тугалланмаган жумлани ҳам фақат руҳий таранглик белгиси сифатида баҳолаб бўлмайди. У персонаж учун маълум мазмуннинг қисқартирилиши, фикрнинг бошқа йўналишга ўтиши ёки муайян муносабатни очиқ ифодалашдан тийилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Тиниш белгиси эҳтимолий талқинга ишора қилади, аммо хулосани ўзи белгиламайди. Уни қўшни жумлалар, воқеа шароити ва персонажнинг кейинги муносабати билан қиёслаш талаб этилади.

Такрорнинг психологик вазифаси ҳам унинг фикр ҳаракатидаги ўрни билан белгиланади. Бир мазмунга қайта мурожаат қилиш қаҳрамоннинг ундан узоқлаша олмаётганини кўрсатиши мумкин. Бошқа вазиятда эса такрор қарорни мустаҳкамлаш ёки ўзини ишонтиришга хизмат қилади. Демак, такрорни санашдан кўра, ҳар бир қайтишда маъно ва баҳонинг қандай ўзгарганини аниқлаш муҳимроқдир.

Биринчи шахс баёни персонажнинг барча жумлаларини ички монолог деб белгилаш учун етарли эмас. Қаҳрамон воқеани ҳикоя қилиши, тасаввуридаги шахсга мурожаат қилиши ёки аввалги суҳбатни эслаши мумкин. Бу шаклларнинг ҳар бири турли коммуникатив вазифага эга. Шунинг учун ҳикоя қилувчи шахс, нутқнинг йўналиши ва тасвирланаётган вақт ўзаро фарқланиши зарур.

Бадиий баёнда персонажнинг ўзини баҳолаши ўқувчининг уни баҳолаши билан ҳамиша мос келмайди. Қаҳрамон ўз хатти-ҳаракатини асосли деб ҳисобласа-да, матндаги бошқа воқеалар унинг изоҳини шубҳа остига қўйиши мумкин. Бу фарқ психолингвистик талқинда ўзини оқлаш ва воқеликни танлаб идрок этишнинг бадиий ифодасини очишга ёрдам беради. Аммо бундай хулоса ҳам бир жумлага эмас, бир неча матний далилнинг муносабатига таяниши лозим.

Бадиий матнда руҳий кечинманинг нутқий ифодаси персонаж ҳолатининг тайёр тавсифи эмас. У воқеани англаш, муносабатни баҳолаш ва ифода танлаш билан боғлиқ жараёнларнинг бадиий моделидир. «Аёл» ҳикоясида ўзини баҳолаш ва ҳолатини очиқ тан олиш ўртасидаги фарқ қаҳрамоннинг билими, хоҳиши ва нутқий танлови бир хил мазмунга эга эмаслигини намоён этади.

Таҳлил натижаси шуни кўрсатадики, сўроқ, инкор, модал бирлик, такрор ва нутқий узилишнинг психологик вазифаси контекстга боғлиқдир. Уларни муайян ҳиссиётнинг ўзгармас белгиси сифатида эмас, фикр ҳаракатини ташкил этувчи восита сифатида ўрганиш лозим. Бадиий матннинг психолингвистик талқини айнан шу муносабатни очгандагина умумий руҳий тавсифдан аниқ лисоний таҳлилга ўтади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Vygotsky L.S. Thought and Language / Edited by A. Kozulin. — Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
2. Levelt W.J.M. Speaking: From Intention to Articulation. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989.
3. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. — 2nd ed. — Harlow: Pearson Longman, 2007.
4. Солижонов Й. Нутқ ва услуб. — Тошкент: Чўлпон, 2002. — 128 б.
5. Қуролбой қизи З. Аёл: ҳикоя [Электрон ресурс] // Ziyouz.uz. — 23.06.2014. — URL: https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfiya-qurolboy-qizi/zulfiya-urolboj-izi-ayol-ikoya/